

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Н. К. Гаврилюк

До ювілею С. М. Толстої

ПРО КОМПЛЕКСНЕ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПОЛІСЬКОГО НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ І ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НИМ ТРАДИЦІЙ

Толстая С. М. Полесский народный календарь [Традиционная духовная культура славян. Современные исследования]. – Москва: 2005 Индрик, – 600 с.

Сучасна історіографія етнолінгвістичного вивчення традиційної духовної культури Полісся та її зв'язків з іншими зонами слов'янського світу є великою і безпосередньо пов'язана із світлим ім'ям академіка РАН М. І. Толстого як засновника теорії і практики даного комплексного наукового напрямку, а також з іменами його діяльних соратників: С. М. Толстої, Л. М. Виноградової, Т. О. Агапкіної, О. В. Гури та багатьох інших колег, зусиллями яких розвивається специфічна міждисциплінарна галузь слов'янознавства. Іншими словами, відтоді, як на основі матеріалів багаторічних (1974–1995 рр.) поліських експедицій почали публікуватися відповідні етнолінгвістичні дослідження, минуло, здавалося б, не так вже й багато часу. Утім період кінця ХХ – початку ХХІ ст. вже тепер сприймається епохальним для славістичної гілки діалектології, етнографії та фольклористики, якщо зважати й на саму кількість видань, що побачили світ у вигляді монументальних багатотомних етнолінгвістичних словників слов'янських старожитностей, спеціальних серійних збірників статей, індивідуальних монографій тощо, і на наявну в них багатогранність зреалізованих

принципів і методів профільної методології, широту й повноту включеного до наукового обігу нового фактичного матеріалу. Складовою частиною цього вагомого дослідницького доробку з традиційної духовної культури слов'ян стала книга С. М. Толстої «Поліський народний календар».

Ця книга – органічне, тематично зумовлене зведення нових та перероблених і доповнених опублікованих досліджень, що ґрунтуються на матеріалах Поліського архіву РАН та власних записів авторки. При цьому значливою є географія відповідної джерельної бази, загальний обшир якої (зважаючи на карту обстежених пунктів, С. 597) охоплює увесь історико-етнографічний регіон Полісся, тобто його білоруську, українську та російську частини. Окрім авторської передмови, книга має «Вступ» під назвою «Народний календар в системі традиційної культури», а також дві великі частини з відповідними заголовками: «Поліська календарна термінологія. Матеріали до етнодіалектного словника поліських хрононімів» та «Поліський народний календар в етнокультурному контексті», до загального складу яких входить ціла низка спеціалізованих студій і додатків.

«Вступ» за своїм змістом є концептуальним для всієї книги розділом. Через те вважаємо доцільним виділити ті його положення, які є принциповими для розуміння, з одного боку, місця й ролі слов'янського календаря в системі традиційної культури, а з другого – напрямків і характеру досліджень, що містяться далі за вступом. Насамперед увагу привертає репрезентація традиційного календаря як історично сформованої системи членування та регламентації річного часу, котрий організує не лише обрядовий цикл, господарську та побутову практику, але й значною мірою також і вірування й побутування фольклору (с. 9). Відтак це складне культурне утворення підпадає у вступі під метод своєрідного препарування, через що перед читачем розкривається «морфологія» кален-

даря в розмаїтті, ієрархії та переплетеності його структуроутворюючих компонентів (одиниць, категорій, форм вираховування річного часу, розподілу видів діяльності тощо), або, за авторською дефініцією, – «календарних моделей: розпорядку християнських свят, постів і м'ясниць; календарів сонячного, місячного, вегетативного; землеробського, скотарського, ткацького, бджільницького і т. ін.; календаря «харчового», шлюбного (весільного) і поминального, демонологічного і фольклорного, пісенного тощо» (с. 9). Читач дізнається також, що кожна з цих моделей формує окремий цикл і сполучається з окремим колом народних вірувань про природу й людину, що усім цим моделям властивий взаємозв'язок; його продемонстровано на прикладі ткацького календаря, підпорядкованого одночасно різному регламенту: святковому, місячному, демонологічному, господарському, сімейному.

Кожна із провідних календарних моделей дістає в тексті системну характеристику, тобто розглядається як окремо, так і в своїх тих чи інших взаємозалежних співвідношеннях з певними моделями. Врешті-решт ми отримуємо уявлення про народний календар як про структурно цілісну й унікальну універсалію часопросторового улаштування будь-яких ділянок традиційної культури. Тому цілком виправданими були перші авторські слова, що слов'янський календар є «... найважливішою ланкою або навіть (у певному сенсі) ядром усієї традиційної культури» (с. 9).

Визнаючи народний календар різних етнічних традицій і регіонів Славії як одну з найбільш емпірично розроблених тем слов'янського «народознавства», авторка водночас підкреслює помітну недостатність його вивчення з «семантичної» точки зору, – «не просто з боку його обрядового наповнення, але й уміщених у календарі смислів, відображених у ньому уявленні про світ і людину» (с. 16). Практично не вивченим називається також мовний компонент – народна календарна термінологія.

Імовірно причину тієї обставини дослідниця вбачає в беззаперечному факті залежності народного календаря від календаря християнського. «Тим часом, – як ідеться далі, – не лише структура й «семантика» традиційного календаря, але й значною мірою термінологія досить далеко стоїть від відповідних канонічних форм, демонструючи синкретизм християнських і язичницьких елементів, народного (місцевого) і книжкового шарів у традиційній культурі та цікаві способи мовної й культурної адаптації в народному повсякденні термінів і понять християнського календаря» (с. 17). Справедливість цієї тези стає тим більш переконливою, оскільки доводиться прикладами з галузі поліської термінології як загальнослов'янського чи східнослов'янського, так і локального характеру.

Надто важлива думка про те, що «вивчення народних термінів поза обрядовою реальністю і народними переконаннями, що їх мотивують, є абсолютно неможливим» (с. 18) також дістає низку слушних доказів. Серед них, скажімо, такі: «Для розуміння термінів Куготи, Гоготи (канун Нового року) необхідно знати локальний західнополіський звичай кричати «ку-гу» або «гоготати» під час новорічного щедрування, який має відповідності у південнослов'янських «куд-кудахтаннях» та імітаціях крику домашньої птиці; назва Дров'яна стасть (середа на Страстному тижні) пояснюється ритуальним миттям дерев'яного посуду в цей день; термін Пополокани (1-й день Великого посту) пов'язаний із фразеологізмом «полокати зуби» і означає перехід від скромної до пісної їжі» (с. 18).

Не менш цікавим є розгляд питань щодо особливостей побутування поліського народного календаря та його структурних підвалін. Зокрема, йдеться про такі конструктивні основи календаря, як розрізнення буднів і свят, свят великих і малих, рухомих і нерухомих, переддня свята (кануну) і післясвяткового дня, чоловічих і жіночих днів тижня тощо. Відповідна календарна диференціація постає в тексті у своїх поліських

формах мовного означення та народних аргументаціях сенсу структурованих за часом заборон, приписів, прикмет щодо певних видів праці й норм поведінки.

Окрему увагу приділено ще одному важливому й вельми специфічному аспекту мовного й етнографічного вивчення календаря. Це – виявлення локальних відмінностей і ареальних зв'язків у термінології, структурі й семантиці системи свят і дат окремих слов'янських регіонів, що особливо актуально, як наголошується, – «для термінології, оскільки діалектні словники вкрай рідко і випадково фіксують календарні назви. Проте навіть у межах Полісся ареальні відмінності у цій сфері лексики досить великі» (с. 21). Зміст сказаного й цього разу конкретизується прикладами спеціального авторського спостереження. Вони засвідчують численність як самих різновидів поліських народних номінацій кожної певної календарної дати, так і виявів їх територіального розподілу: від загально регіонального або регіонально-зонального до локального, вузько локального чи «острівного» і дрібнішого. Прикметно, що наведені в тексті географічні «кордони» цих ієрархічних розмежувань багато в чому відповідають іншим ареалогічним студіям, зокрема й нашому досвіду картографування номінативно-обрядових та звичаєвих форм українського Полісся.

Суттєвими для розуміння специфіки предмета дослідження й територіального варіювання його структурно-функціональних показників вважаємо такі авторські тези. Перша полягає в тому, що «порівняльне вивчення матеріалу навіть на обмеженій території відкриває відмінності не лише у складі свят і шанованих днів, але і в структурі календарного циклу, тобто в значущості, вагомості, ритуальному й міфологічному навантаженні окремих дат і відрізків календаря», і друга, – що «деякі ритуальні комплекси або окремі елементи, повір'я і прикмети мають властивість пересуватися календарем, закріплюючись у різних традиціях за різними, суміжни-

ми чи віддаленими один від одного святами» (с. 23). Звісно, що й ці глибокі узагальнюючі спостереження з характерною для дослідниці методичною послідовністю не залишаються в тексті без доказової фактографії.

Завершуючи розгляд концепції дослідження традиційного народного календаря Полісся, авторка ставить «завдання комплексного лінгво-етнографічного описання матеріалу, що включає: мовну (діалектну) характеристику відповідної лексики (і по можливості фразеології), характеристику етнокультурних реалій, з якими пов'язана кожна назва, і географічну характеристику обох елементів, тобто термінології та відповідних обрядових і міфологічних явищ» (с. 23). Оскільки однією із можливих форм такого описання називається етнолінгвістичний словник, то й сама сукупність сформульованих завдань передусім стосується наступної частини видання – «Поліська календарна термінологія. Матеріали до етнодіалектного словника поліських хрононімів».

Головне і найбільше за обсягом місце тут, ясна річ, посідає сам зазначений словник. Проте зрозуміти правила його упорядкування, полегшити й урізноманітнити його використання допомагають, з одного боку, вміщена на початку словника преамбула, а з другого – декілька прикінцевих, у тому числі нестандартних, покажчиків. Зокрема, у преамбулі доречним виглядає зауваження, що за своїм профілем представлений етнодіалектний словник (на відміну від звичайного діалектного словника) передбачає «відомості екстралінгвістичного характеру, котрі належать до змісту народного календаря, тобто до трактувань самих календарних одиниць (днів, періодів року) і їх ритуального наповнення», а також роз'яснення, що «ці відомості надаються головним чином у формі «словникових ілюстрацій», вибраних із тематичних матеріалів Поліського архіву тощо, «і підібраних у такий спосіб, щоб відобразити основні уявлення і вірування про відповідну одиницю календаря і приурочені до неї обряди і звичаї» (с. 27).

Ознайомлення із словником (складеним за алфавітом) не залишає сумніву в пильному дотриманні зазначених та багатьох інших, важливих для даного жанру роботи, вихідних методичних позицій, зокрема щодо: написання заголовного слова хрононіма, збереження його морфонологічних та словоутворюючих відмінностей, урахування варіативності складових, апелювативних термінів, використання певних наукових дефініцій, допоміжних позначок, відсилянь тощо. У текстах «словникових ілюстрацій», що розкривають змістове навантаження хрононімів, кожне народне свідчення має досить детальні – географічну й персоналізовану (щодо збирача) – позначки, які розшифровуються далі переліком обстежених населених пунктів і списком прізвищ записувачів інформації. Словник збагачено також: Алфавітним індексом заголовних слів; Хронологічним індексом нерухомих свят, рухомих свят, періодів і днів, поминальних днів; Предметно-тематичним покажчиком; зрештою, оригінальним довідковим списком представленої у словнику «Календарної пареміології» (систематизованої за групами: прикмети; приказки, прислів'я, примовляння, ритуальні формули, фрагменти пісень).

Загальний кількісний склад і обсяг тексту «словникових ілюстрацій» різних сукупностей «однотипних» хрононімів (напр. Андрій, Андрійки, Андріанова ніч, Андросити тощо; Громніци, Громнічна середа, Громнічний батько, Громовий день і т. ін.) неоднаковий і залежить від ступеня їх календарно-побутового значення. З цього погляду особливо насиченістю вирізняються хрононіми, пов'язані з поминальною традицією, зокрема «Діди», число термінологічних різновидів яких сягає 59-ти, а обсяг присвячених їм текстів займає більше 16-ти сторінок. Це, власне, й не дивує, враховуючи характерність розповсюдження на Поліссі відповідної термінології та звичаєвості.

Чимало місця відведено й донедавна найбільш збереженій

саме на Поліссі поминально-міфологічної традиції на зразок «Русалки», усі основні структурно-функціональні показники якої, разом із звичаями останнього «русального» дня, відомого як «Розирги», відображені у відповідних словникових текстах. На сьогодні, за нашими польовими спостереженнями, «русальна» термінологія виявилася стійкішою в часі, ніж сама, відповідна система міфологічних уявлень і обрядів, що скоріше розсипалася на фрагменти і забувалася. Одна із форм вияву її деформації виражена народними свідченнями на кшталт «тепер русалки не ходять, їх хімією отравили», «...їх батюшки заклили», «...не показуються, бо люди тепер несправедні». Утім, елементи культу русалок то тут, то там утримуються й донині. Скажімо, у 2004 р. у розташованому серед Шацьких озер селі Поболь, що на Волині, русалкам ставили на стіл центральної кімнати тарілку пряників і цукерок, котра мала стояти увесь русальний тиждень, причому в цей час намагалися не залишати без нагляду новонароджену дитину. Прикметно й те, що з-поміж усіх структурних складників «русальної» міфології найвищим рівнем збереження відрізняються якраз лапідарні фольклорні форми: прикмети, приписи, застережливі вербальні формули щодо періоду «русальниці» і дня «розиргів».

Розгляд поліської календарної термінології продовжується ще у трьох роботах. У першій з них, на відміну від хрононімів, що побутують переважно в усній формі, – презентуються рідкісні автентичні зразки поліських рукописних календарів, зауважується їхня цінність у повсякденному використанні, для вивчення збережених у них архаїчних форм хрононімів тощо. Другою є робота «Антропоніми в народній календарній термінології», де на основі екскурсу в історію давньослов'янської лексики й пильного філологічного аналізу з'ясовуються типові мовні (граматичні) перетворення поліських антропонімів при їх включенні до календарної термінології, наслідком чого стає, з одного боку, апелятивізація антропонімів (агіонімів) у на-

звах свят, а з другого – онімізація апелювативів (хрононімів неантропонімічного походження). У третій – «Семантична модель спорідненості у слов'янському народному календарі», – завдяки підбірці і аналізу незвичайного й напрочуд цікавого лексичного поліського та іншого слов'янського матеріалу, дізнаємося про таку характерну модель семантичної структури календаря, у межах якої свята і дні опиняються стосовно один до одного «родичами»: батьком чи матір'ю, сином, братом, племінницею тощо.

Другу частину книги «Поліський народний календар у етнокультурному контексті» складають студії з окремих календарних тем, які додають багато нового до вміщеного у словнику корпусу поліських назв свят та їх етнографічного тлумачення, розширюючи коло уявлень про стан поліської календарної традиції останньої чверті ХХ ст.

Зокрема, привертають увагу три студії, присвячені помітним серед календарних обрядів і вірувань явищам, це: ритуальні бешкетування молоді; шанування «стрітенської» і «четвергової» свічки; повір'я про те, що в певні дні (свята) «сонце грає». Вони об'єднані загальним заголовком «З досвіду ареального вивчення поліського календаря», котрий говорить сам за себе й засвідчується вміщеними тут прикладами картографування. Студії цікаві з різних точок зору. З одного боку, вони відбивають пошук таких класифікаційних ознак явищ, які б проявили їх локальні відмінності на теренах Полісся; ними стали, в одних випадках, типи календарної приуроченості досліджуваних явищ, в інших – різновиди їх термінів, дієслівної лексики, які, власне, і утворюють зміст тієї чи іншої карти. Останніх усього шість, і вони досить виразні з огляду на територіальну диференцію Полісся. З другого боку, студії виглядають як широкий коментар структурно-функціональних, термінологічних і «ареальних» особливостей розглядуваних обрядових дій, уявлень, атрибутів, сукупна характеристика

яких у кожному випадку супроводжується також (як і завжди) текстами народних свідчень. Тож здійснений дослідницький «досвід» видається вдалим і корисним, як для розвитку методики картографування обрядово-світоглядних явищ, так і для зіставлення результатів різнодисциплінарної ареалогії, орієнтованих на вивчення місця й ролі Полісся в етнокультурній історії слов'ян.

Наступними є дві тематично й проблемно пов'язані між собою статті: «Матеріали до описання поліського Купальського обряду» та «Варіативність формальної структури обряду: Купало й Марена». Відзначаючи неабиякий інтерес дослідників до купальського обряду як до сфери реконструкції дохристиянських уявлень і вірувань, авторка водночас звертає серйозну увагу на той факт, що в різних слов'янських і, зокрема, східнослов'янських регіонах фіксується неоднаковий ступінь архаїчності, зміни символічної функції чи мотивації купальського обряду. Через те вважає, що в справі реконструкції прадавнього стану «слід враховувати можливість існування проміжної стадії локальних різновидів обряду, у межах яких... повніше за все можуть бути витлумачені релікти, що дійшли до сьогодні» (с. 409). Ця ідея стає своєрідним орієнтиром для розгляду в першій статті поліського варіанту купальського обряду, який, за типологією дослідниці, чітко «розпадається» на п'ять ланок. Серед них: запалювання вогню; оберегальні ритуальні дії, спрямовані проти нечистої сили; різновиди безчинств і порушень установлених норм поведінки тощо. Після різнобічної, у тому числі географічної характеристики цих та інших обрядових складників, робиться висновок про досить значні відмінності між західнополіським і східнополіським варіантом обряду й навіть між двома західними його варіантами (с. 421). Пов'язане із такого роду варіативністю питання про певну структурну та географічну закономірність розподілу локальних різновидів архаїчних слов'янських обрядів (с. 424)

стає, у свою чергу, підставою для формулювання у другій статті низки вихідних конкструктивних положень. Відтак вони розкриваються й уточнюються на прикладі ретельного структурного зіставлення поліських типів запалювання вогню та їхнього постійного мотиву знешкодження відьми (нечистої сили) на Купала із відповідними складниками західнослов'янського обряду водіння й умертвіння Марени. При цьому вагомими в теоретичному плані є авторські спостереження щодо характеру географічного співвідношення різних структурних варіантів обряду.

Про увагу до ще однієї актуальної проблеми лінгвоетнографічного вивчення календаря, а саме – до проблеми співвідношення у відповідних традиціях словесного тексту й обрядового контексту засвідчує об'ємна стаття «Ритуальні запрошення міфологічних персонажів на різдвяну вечерю» з підзаголовком «Формула й обряд» (написаної у співавторстві з Л. М. Виноградовою), що має дві частини. У першій розглядається ритуальний контекст (тобто: часовий, локативний, акціональний і предметний код, персонажний і агентивний ряд) запрошень та їх відображення в семантиці й структурі вербальних текстів, у другому, навпаки, аналізуються самі ці тексти та їх структурні різновиди, виявляються залежності структури й семантики текстів від ритуалу. В обох випадках знаходять місце показники закріпленості різних типів ритуалу й тексту з певними географічними зонами Славії. З огляду на це, показовою є картографічна ілюстрація поширення різнорідних, проте семантично поєднаних «Адресатів запрошень на різдвяну вечерю», як-то: мороз, туча, птахи, дикі звірі, померлі предки, Бог, Богородиця, Герман та ін.

Захопливо, як етнографічно-художній твір, читається стаття «Благовіщення у слов'янських обрядах і віруваннях» (написана у співавторстві із М. І. Толстим), де домінує порівняльний підхід до висвітлення формальної та функціональної структу-

ри «благовісного» дня і свята в народних традиціях слов'ян різних регіонів. Такий самий підхід, але з урахуванням певних спеціальних проблем і аспектів розгляду, простежується також при студіюванні інших, присвячених календарю, різнохарактерних тем. У їхньому переліку: «Залишки пасхальної їжі та їх ритуальне застосування», «До співвідношення християнського і народного календаря слов'ян: вирахування та оцінка днів тижня», «Сліди давньослов'янської апокрифічної традиції в поліському фольклорі: «Сказання про 12 п'ятниць»», чим власне й завершується основний текст досліджень. Хоча варто зауважити, що наприкінці книги, окрім переліку літератури та додатків, про які вже згадувалося, міститься дбайливо складена «Програма-запитальник для збору відомостей з поліського народного календаря» (її повний та скорочений варіант), яка має самостійне наукове значення.

У підсумку висловимо деякі загальні міркування. Через малодоступність книги в українських етнографічно-фольклористичних і славістичних колах ми намагалися по можливості повніше охарактеризувати її зміст, виокремлюючи позиції, які наголошувала сама авторка, і які ми, в міру власного досвіду, певним чином оцінювали та, загалом, повністю поділяли. Зважали й на те, що книга вартісна як з огляду на її різнобічну новизну в справі пізнання традиційного календаря Полісся і його зв'язків з іншими регіонами слов'янського світу, так і з погляду її загальнометодологічного значення для вивчення різних ділянок традиційної культури, зрозуміти які можна найкраще, якщо розглядати їх так, як це зроблено у даній книзі, тобто у своїй майже «реальній» мовній і етнографічно-фольклорній єдності, на основі підпорядкованих компаравістичні методів: структурного, типологічного, ареалогічного, що відкриває шлях і до історичних інтерпретацій, і до семіотичних пошуків. Видання буквально насичене матеріалом автентичних наративів, важливість якого як дже-

рельної бази для народознавчих і мовознавчих дисциплін, хоч якби банально це не звучало, неможливо переоцінити. До того ж, хорощим прикладом до наслідування є методика його органічного поєднання з аналітичними текстами.

Сам жанр огляду серед іншого передбачає й позицію зауважень. На щастя, навіть при великому бажанні знайти їх у вигляді протиріч, неточностей фактографії, навряд чи можливо (хіба що технічною прикрістю є пропуск певних рядків тексту між с. 423–424), бо на заваді стоять: значний професійний досвід, досконале знання досліджуваного матеріалу, ретельність теоретичних загальних і окремих формулювань, зрештою, вміння писати просто про такий складний феномен, яким є поліський – слов'янський календар у системі традиційної культури. Це свідчить про те, що рецензоване видання, як, до речі, й усі наукові праці С. М. Толстої, – є роботою Майстра.

Редколегія щорічника і особисто рецензент щиросердно вітають С. М. Толстую з нагоди її ювілею, зичать їй усіляких газдів, втілення творчих ідей і задумів на ниві комплексного етнолінгвістичного вивчення традиційної духовної культури слов'янського світу.